

EL DIARI *LA PUBLICITAT* DES D'UNA PERSPECTIVA FOTOPERIODÍSTICA. UNA APORTACIÓ EN EL CONTEXT DE L'EXPOSICIÓ UNIVERSAL I LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

TERESA FERRÉ I PANISELLO¹
Universitat Autònoma de Barcelona

Article lliurat el 8 de juny de 2018. Acceptat el 30 de juny de 2018

RESUM

L'objecte d'aquest treball és el diari *La Publicitat* des d'un vessant fotoperiodístic, amb l'objectiu de donar a conèixer un aspecte que fins ara no s'ha analitzat mai. Des d'una perspectiva de la història de la fotografia en premsa a Catalunya, s'abordan dos moments específics: el primer, entre 1928 i 1930 al voltant de l'Exposició Universal, i el segon, entre 1936 i 1939 durant la Guerra Civil. Per dur a terme l'anàlisi s'ha fet el buidatge hemerogràfic consultant-ne els exemplars a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Malgrat que *La Publicitat* no és un diari gràfic, en aquests moments el nombre d'imatges augmentà i els professionals que hi van treballar són Gabriel Casas i Pablo Luis Torrents, dues figures fonamentals del fotoperiodisme català dels anys vint i trenta del segle passat.

PARAULES CLAU

La Publicitat, fotoperiodisme, Gabriel Casas, Pablo Luis Torrents, Exposició Universal 1929, Guerra Civil espanyola.

1. E-mail: Teresa.Ferre@uab.cat

The newspaper *La Publicitat* from a photojournalist perspective. A contribution within the context of the Universal Exhibition and the Spanish Civil War

ABSTRACT

The object of this paper is the newspaper *La Publicitat* seen through a photojournalistic point of view. The objective is to shed light into an aspect that has never been analyzed before. From a perspective of the history of photography and press in Catalonia, two specific moments will be addressed: the first, between 1928 and 1930, around the Universal Exhibition; the second, between 1936 and 1939 during the Spanish Civil War. The body of the analysis are the issues of this newspaper archived in the Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Although *La Publicitat* is not a graphic newspaper, during the periods mentioned above the number of images increased. The professionals who worked in the newspaper were Gabriel Casas and Pablo Luis Torrents, two essential figures of the Catalan photojournalism in the 1920s and 1930s.

KEYBOARDS

La Publicitat, photojournalism, Gabriel Casas, Pablo Luis Torrents, 1929 Universal Exhibition, Spanish Civil War.

INTRODUCCIÓ

Entre l'acabament del segle XIX i fins al final dels anys trenta del segle passat, el fotoperiodisme evolucionà arreu dels països occidentals, condicionat tant pels avenços tecnològics com per la importància que va adquirir la imatge a mesura que passaven els anys. La introducció de la imatge a la premsa es va produir a través de les revistes il·lustrades. A l'Estat espanyol la pionera va ser *La Ilustración Española y Americana* (1869-1921), publicació de referència fins al naixement de *Blanco y Negro* (1891) i *Nuevo Mundo* (1894); mentre que a Catalunya cal assenyalar la primera revista gràfica en català, *La Ilustració Catalana* (1880-1917), que canvià el títol per *Ilustració Catalana* el 1903, quan engegà una segona etapa en què prioritzava la fotografia. Al llarg de la primera dècada la fotografia de caire periodístic s'incorporà de manera més regular a altres

revistes com *La Hormiga de Oro* (1884-1936), *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939), *La Campana de Gràcia* (1870-1934) o *Cu-Cut!* (1902-1912).

Així doncs, el vehicle de transmissió de la imatge en premsa és la publicació periòdica il·lustrada. Pel que fa als diaris, calgué esperar a 1904, quan l'anglès *Daily Mirror* féu un gest pioner en il·lustrar les seves pàgines només amb fotografies. El van seguir *L'Excelsior* a França (1910) o *Illustrated Daily News* a Nova York (1919), que en poc temps canvià el nom per *Daily News*. A Catalunya el primer diari gràfic és *La Tribuna* durant el període 1911-1919 (Ferré, 2017); iniciativa de la qual va nàixer *El Día Gráfico* (1913-1939). El retard de la premsa diària respecte la difusió de la fotografia es deu sobretot a la dificultat tècnica. En aquest sentit, cal destacar el gravat al buit com un pas endavant. Afirmar Sánchez Vigil (2008: 179): «El sistema de impresión en huecograbado fue ideado para mejorar la calidad de reproducción de las imágenes en la prensa. Al igual que el fotograbado reemplazó al grabado en madera, el hueco desplazó parcialmente al fotograbado. Las primeras pruebas fueron realizadas en Berlín por el periódico alemán *Der Tag* (1904), si bien tardó muchos años en perfeccionarse». A l'Estat espanyol *ABC*, que des del seu naixement havia estat pioner en ús de la imatge, l'incorporà el 1915, mentre que dos anys abans a Barcelona ho feia *El Día Gráfico*. Finalment, cal citar *La Vanguardia*, que l'estrenà el 1929. Segons Gómez Mompart (1992: 189) entre 1914 i 1923, la resta dels diaris en circulació a la capital catalana gairebé no publicaven fotografies. Per la seva banda i pel que fa a la forma, Vílchez de Arribas (2011, p. 119) explica que els diaris barcelonins escrits en català tenien una compaginació més moderna i atractiva, sobretot entrat el període republicà: «Si los periódicos escritos en castellano de mayor difusión en Barcelona —*La Vanguardia*, *El Diluvio*, *Las Noticias* y *El Noticiero Universal*, los cuatro ligados a grupos empresariales familiares— presentaban una forma gráfica antigua y escasamente atractiva, los cotidianos redactados en catalán ofrecían una apariencia acorde con las tendencias más modernas de la época, aparte de las líneas ideológicas de los partidos políticos que los editaban, y no seguían la costumbre de anteponer la publicidad a los contenidos informativos».

Qüestions tècniques a banda, cal mencionar també la reticència que la introducció de la fotografia a la premsa despertà en determinats cercles intel·lectuals, fins al punt que «se llamaba despectivamente *periódicos de monos* a los que publicaban informaciones gráficas» (Sánchez Vigil; Olivera, 2014: 34).

ANTECEDENTS: UNA MEMÒRIA GRÀFICA INEXISTENT

Aquest treball té com a objecte d'estudi el diari *La Publicidad* des d'una perspectiva fotogràfica, aspecte que fins ara no ha despertat l'atenció de la historiografia de la premsa. Tampoc el disseny i la forma no han estat estudiats més enllà de la referència genèrica de Vilches de Arriba (2011: 119): «*La Publicidad* definía perfectamente las diferentes secciones informativas y acumulaba los reclamos publicitarios al final; la contraportada, a veces, era una plana ocupada por un solo anuncio»; i en concret sobre la tasca de Manuel Fontdevila (2011: 105): «En 1915 fue contratado como redactor del diario barcelonés *La Publicidad*, entonces dirigido por Román Jori Llobet. Aquí comenzó a distinguirse por sus conocimientos tipográficos, además de los periodísticos. Este rotativo, escrito en castellano antes de convertirse en *La Publicidad* (1922) tenía un formato sábana y publicaba entre ocho y doce páginas. A principios de 1923 Fontdevila marchó a la capital de España para trabajar como confeccionador en el matutino *El Liberal*».

La monografia de Jaume Passarell, de caràcter memorialista, no té en compte l'aspecte gràfic del diari. Només un parell de referències, corresponents a les dues etapes del rotatiu. Així, el ninotaire i periodista rememora els temps de *La Publicidad* dirigida per Romà Jori durant la Primera Guerra Mundial, quan hi entrà a treballar, i posa de manifest les dificultats tècniques: «Els gravats directes hi sortien borrosos i feien lleig. Calia dibuixar-los i gravar-los a la ploma perquè sortissin clars. Es tractava de retrats de polítics, de literats, d'artistes i d'homes de ciències de tot el món que les circumstàncies situaven, en un moment donat, en el primer pla de l'actualitat, les figures dels quals havien d'encapçalar els telegrams, els solts o els articles que s'hi referien. I jo era l'encarregat de dibuixar-los» (Passarell, 1971: 12). Més tard, escriu: «Jo, en aquesta segona *Publicitat*, hi continuava fent la mateixa feina d'abans. Perquè en Rovira, igual que en Jori, tenia la dèria d'encapçalar els textos en els quals es parlava dels personatges importants del país i de fora amb el retrat corresponent. Reproduïts a mitja columna i en gravat directe no es veien. Reproduïts a ploma, en canvi, sortien clars» (Passarell, 1971: 15).

Així, la manca d'antecedents sobre *La Publicidad* i la minsa presència dels retrats publicats, que a més no van signats, va fer que a l'hora d'abordar aquest treball escollíssim com a període general la segona etapa que correspon a la catalanització del diari, entre 1922 i 1939. A diferència d'altres mitjans de la mateixa

època, comptem amb un grapat de testimonis de periodistes que hi van treballar, encara que és rellevant la seva manca de referències a la fotografia com a element del diari. Joaquim Ventalló (1994: 12-14), que en va formar part entre 1924 i 1930, remarca que fou «un periòdic de gran qualitat en el seu contingut, molt intel·lectualitzat», però no menciona cap aspecte relacionat amb la imatge. Josep M. Xicota (1994: 34-40) recorda tot un seguit de redactors i literats, però ni un ninotaire o reporter. En el seu cas l'oblit resulta gairebé paradoxal perquè el 1935 ell «feia el diari», és a dir, el compaginava. Tampoc Emili Granier-Barra (1994: 76-81), Carles Sentís (1994: 115-120) ni Josep M. Lladó Figueres (1994: 87-92) esmenten cap aspecte fotogràfic ni cap reporter.

Només Avel·lí Artís («Tísner») que va arribar al rotatiu el 1933, cita Agustí Centelles com a fotògraf (1994: 138). No és casual que Tísner recordi la seva etapa, ja que a partir de 1933 el diari va augmentar la presència de la imatge. Com narra l'advocat Amadeu Hurtado (2011: 733), es va dur a terme una transformació «a fi de fer-ne un diari d'informació general destinat al gran públic però a favor del partit en lloc d'ésser, com havia estat, un butlletí entre doctrinal i oficial d'Acció Catalana, i vam aconseguir que fos sens dubte el diari que va tenir en la premsa catalana del seu temps la més gran influència en la renovació de procediments periodístics». Hurtado esmenta un conjunt d'homes, que qualifica de redacció brillant, des de Carles Capdevila, que va continuar com a director, passant per tota una colla de joves que s'hi van incorporar com Josep M. Planes, Rossend Llates, Fermí Vergés, Carles Sentís o Josep Maria Xicota, fins altres col·laboradors que ja en formaven part com Carles Soldevila o Àngel Ferran. Ara bé, ni rastre de record per a la presentació gràfica ni per a cap fotògraf; en canvi, sí que menciona els dibuixants Feliu Elias («Apa»), Jaume Passarell i Josep Fontanals.

Veiem, doncs, que l'aspecte fotogràfic i els reporters que treballaven per al que ha estat considerat el mitjà renovador dels gèneres periodístics a la premsa catalana no es té pràcticament en compte. Aquest fet el podem atribuir al fet que en general el fotoperiodisme és un element que pràcticament no s'estudia a l'hora de bastir la història de la premsa. A més, en aquest cas influeix també la mateixa naturalesa del mitjà en tant que diari intel·lectual i la impossibilitat tècnica per reproduir fotografies amb la qualitat adequada per manca de tecnologia.

Finalment, cal també tenir en compte la fotografia com a contingut. En aquest sentit Insenser (2000: 102) explica que va ser un tema molt poc tractat a les pàgines del diari, i només posa com a exemple que el 1932 la secció *Les*

Arts inclou alguns articles signats per J. Mir i Narcís Ricart i Balaguer que es limiten als comentaris de salons i exposicions i no tant a construir discurs crític o reflexió al voltant de la fotografia.

Aquest és el punt de partida d'aquest article, que se centrarà a analitzar la presència de la fotografia a *La Publicitat* i, si és possible, qui en són els autors, des de 1928 fins a 1939 a través de dos esdeveniments concrets: l'Exposició Universal de 1929 i la Guerra Civil. Per dur-ho a terme s'ha consultat la col·lecció del diari a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i l'ARCA, a més d'altres publicacions de referència gràfica d'aquest període històric com la revista *Imatges* o els rotatius *La Vanguardia* o *Última Hora*.

EL PREDOMINI DE LA FOTOGRAFIA ARQUITECTÒNICA AL VOLTANT DE L'EXPOSICIÓ UNIVERSAL

A finals dels anys vint es van produir una sèrie de transformacions en el camp de la comunicació que afectaren directament la fotografia. La irrupció de la ràdio i el cinema sonor van provocar la competència directa per a la premsa escrita i la fotografia en va sortir beneficiada, ja que en plena modernització tècnica, augmentà la seva presència en revistes i diaris no sols per informar, sinó també per entretenir i provocar sentiments a un lector fascinat per la imatge en plena societat de masses.

Aquest fenomen, que es comú a tot el periodisme occidental, a Barcelona es va viure emmarcat en un gran esdeveniment, l'Exposició Universal de 1929. Com a mostra, un article de *La Vanguardia*² exaltava la figura del fotoperiodista fins a titllar-lo d'heroi de pel·lícula: «Con motivo de la Exposición, nuestros reporteros-fotógrafos han tenido que multiplicarse, perdidos en el tumulto de los grandes aluviones humanos. Lo asombroso es que puedan resistir un periodo tan prolongado de agitación continua». En aquest ambient fins i tot periòdics com *La Publicitat*, que no es caracteritzava per tenir una personalitat gràfica gaire desenvolupada, va augmentar la presència de la fotografia.

2. José ESCOFET, «Un héroe de película americana», *La Vanguardia*, 26 d'octubre de 1929, p. 7.

Així, el mes de juny de 1928 la fotografia adquireix cert pes al diari, però encara a les pàgines interiors, on destaquen una sèrie d'informacions a tota pàgina que corresponen a diferents indrets de Catalunya com Olot,³ la Bisbal,⁴ Palafrugell⁵ o Sant Feliu de Guíxols.⁶ Amb el mateix estil de compaginació però molt més properes al publireportatge s'observen les pàgines relatives al casino de la platja de Sant Sebastià de Barcelona⁷ o la clínica sanatori a Horta.⁸ Les fotografies tenen en comú que són de paisatge i vistes generals, amb alguna de detall arquitectònic dels dos edificis.

A partir de juliol la portada acostuma a incloure una o dues fotografies, tot i que hi ha dies que la presència gràfica és per a l'acudit o el dibuix. No hi ha un nombre constant de fotografies, que varia també en funció de si els exemplars tenen 12, 14 o més pàgines. En general, en el període 1928-1930 podem afirmar que a portada es publiquen un parell de fotos i quan hi ha pàgina d'esports i d'espectacles també se'n mostren una o dues, però la presència és més irregular. És ressenyable que a la pàgina d'«Arts» les fotografies normalment corresponen a reproduccions d'obra pictòrica o dibuixos, per la qual cosa es dedueix que a *La Publicitat* la fotografia no es concep encara com a disciplina artística.

Tampoc no és un tema habitual al diari. En aquesta línia és remarcable l'article del 27 de juny de 1928 sobre el Certamen de Fotografia Barcelona, que segons l'autor B. Encla, es recordaria durant molt temps perquè va ser una jornada mai vista. Cal esmentar també una peça de Manuel Brunet sobre els fotògrafs ambulants del 24 de juliol. Dos mesos més tard, el 25 de setembre, s'ofereix un article sense firma que tracta diferents aplicacions de la fotografia en el camp de l'aeronàutica, un text que destaca per l'especialització tècnica; finalment cal citar-ne un altre que reflexiona sobre l'ús de la fotografia del dia 29 d'abril de 1929.

Es mereix una menció a banda la secció «Bloc del transeünt», transformació d'una d'anterior anomenada «El lector diu», que es desenvolupa entre juliol de 1928 i principis de 1930 a la pàgina 3. Neix com un espai d'intercanvi

3. *La Publicitat*, 21 de juny de 1928, p. 9.

4. *La Publicitat*, 29 de juny de 1928, p. 4.

5. *La Publicitat*, 29 de juny de 1928, p. 5.

6. *La Publicitat*, 30 de juny de 1928, p. 9.

7. *La Publicitat*, 17 de juny de 1928, p. 6 i 7, i 24 de juny de 1928, p. 4 i 5.

8. *La Publicitat*, 10 de juny de 1928, p. 5. En aquest cas queda clarament explícit per la compaginació que es tracta d'un anunci amb 7 gravats.

La Publicitat, 1 de març de 1929, portada.

entre el diari i els seus lectors i ja el primer dia expressa la voluntat de publicar fotografies perquè la secció «recollirà amb plaer qualsevol document gràfic que fixi un fet d'actualitat, un moment fugaç de la vida barcelonina. Els aficionats a la instantània trobaran una hospitalitat cordial en aquesta cruïlla ciutadana».⁹ Per norma incloïa una fotografia de la ciutat de Barcelona; cal assenyalar, però, que no sempre tenia relació amb el contingut del text, que es dividia normalment en petits apartats relatius a temes diversos. En general, la secció oscil·lava entre el costumisme, l'anècdota i la queixa, i de seguida¹⁰ es convertí en espai de reivindicació per demanar a les autoritats que tinguessin cura del patrimoni monumental de la ciutat, i de comentari sobre el desenvolupament de les obres relatives a l'Exposició.¹¹ Si ens fixem en l'estil, el «Bloc del transeünt» ve marcat per la ironia, eina idònia en un context de censura a l'hora de qüestionar les obres i altres aspectes molestos per als ciutadans. Malgrat la intenció de la secció, el dia 29 de juliol es publica un article a portada titulat «La veu del carrer», en què Joan Puig i Ferrater exposa que el bloc l'han de fer els lectors, si bé de moment no és així.

En relació amb la procedència de les imatges del diari, entre 1928 i 1930 es posa de manifest que continuà sense citar els autors de les fotografies, com és habitual. Rarament se n'atribueixen algunes, com ara el dia 17 de febrer de 1929, en què les dues de coberta porten la llegenda «Reproduït *Excelsior*», que no torna a aparèixer, i «Reproduït *The Times*», que surt un cop més al maig.¹² Aquestes fotografies fan referència a continguts de l'estranger més aviat pintorescos: una nevada a Istanbul o unes noves bèsties del zoo de Londres. L'omissió de l'autoria també és constant en els retrats i en imatges d'esdeveniments locals. Només excepcionalment se citava o es donava alguna pista sobre els reporters gràfics. Val a dir que aquest comportament no és exclusiu de *La Publicitat*, sinó que s'observa en altres mitjans de l'època que no consideren la foto més que

9. *La Publicitat*, 11 de juliol de 1929, p. 3. La mateixa informació sobre les fotografies i la naturalesa de la secció torna a publicar-se tres dies més tard abans de l'article del dia.

10. El dia 31 de juliol de 1928, quan encara no fa ni un mes que ha començat la secció, publiquen una carta del cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que respon a una demanda feta al bloc sobre un monument.

11. El 31 de març de 1929 Joan Sacs (Feliu Elias) fa un article a portada sobre la cascada del Parc de la Ciutadella i recorda que des del diari fa mesos que es demana la restauració dels monuments de la ciutat.

12. *La Publicitat*, 11 de maig de 1929, p. 1.

TERESA FERRÉ I PANISELLO

La Publicitat, 27 de març de 1929, portada.

una mera il·lustració, malgrat el reconeixement jurídic de què gaudia l'autoria gràcies a una Reial Ordre Ministerial de 1911.

Durant la primera setmana de juliol de 1928 les poques fotografies significatives que publica el rotatiu són d'esports, concretament retrats d'esportistes. El dia 8 la portada mostra una fotografia de pla general de l'ambient previ a un combat de boxa a la Monumental firmada per Rovira. La signatura en qüestió correspon a Joan Rovira i Girau (1895-1930),¹³ qui va fundar amb Gabriel Casas la societat Informaciones Gráficas Sport, més endavant Foto-Sport, a l'inici dels anys vint. Servien imatges a diverses publicacions: la revista *La Jornada Deportiva*, els setmanaris gràfics madrilenys *Mundo Gráfico* i *Crónica*, la revista cultural *Mirador* i els diaris *Excelsior* de Bilbao, *La Vanguardia* i *Heraldo de Madrid*, entre d'altres. Rovira s'especialitzà en esport i va cobrir totes les edicions de la Volta Ciclista a Catalunya des de 1914 fins a la seva mort sobtada el 1930.

Molt vinculat a Sants i amb fortes conviccions catalanistes —tot i que desconexim que tingué algun vincle amb Acció Catalana—, durant la dictadura de Primo de Rivera va fundar una escola catalana que mantenia gairebé tot sol, fet que destacà Domènec de Bellmunt a la necrològica que li dedicà. El seu arxiu no ha estat localitzat, i només es poden veure fotografies seves a la premsa; en el cas de *La Publicitat* és pràcticament impossible de discernir.

Pel que fa al seu soci Gabriel Casas (1892-1973), es pot datar entre 1928 i 1930 la col·laboració amb *La Publicitat*, primer diari on va treballar. Gràcies a la identificació de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC),¹⁴ podem observar¹⁵ un total de 142 fotografies entre juliol de 1928 i gener de 1930.¹⁶ Ara bé, no s'ha localitzat cap signatura al peu de foto. La seva figura només apareix reflectida en una ocasió, tot confirmant una vinculació estreta amb el mitjà, ja que se'l cita com «el nostre reporter fotògraf». Es desconex si en aquells anys militava a

13. Aportació de Pablo González Morandi en el context de la recerca Imatge Velada, sobre repòrters gràfics pioners del fotoperiodisme català.

14. Fins a quin punt Casas va poder guardar material de l'amic mort és pràcticament impossible d'esbrinar.

15. El documentalista Lluís Saura Martí va treballar amb la classificació del fons Casas a l'ANC. Fruit de la seva passió pel fotògraf ha creat la web www.gabrielcasas.cat, on se'n detalla l'obra.

16. Entre juliol i desembre de 1928, excepte novembre, mes en què no s'ha realitzat la comparativa, s'identifiquen 50 fotografies; durant el 1929, llevat d'agost que no hi ha dades, es relacionen 78 imatges i, finalment del mes de gener de 1930 s'atribueixen 14 fotografies.

Acció Catalana o hi tenia alguna simpatia. Segons Antebi i González (2016: 21) «tot i que en realitat el nostre home mai no es va mostrar gaire interessat per les qüestions de la política, va ser molt proper, sobretot per amistats i companys de tertúlia, al republicanisme catalanista, i en concret a Esquerra Republicana de Catalunya». Això no li va impedir crear diferents cartells per a Acció Catalana en la campanya dels comicis municipals de 1933 (Naranjo, 2015: 132-135).

Des d'un punt de vista dels gèneres fotogràfics, tal com exposen Antebi i González, «el nom de Gabriel Casas anirà sempre lligat a l'art del retrat. Va ser un dels seus gèneres predilectes i l'únic que mai abandonà al llarg de la seva carrera» (2016: 16). Ara bé, el cas de *La Publicitat*¹⁷ és significatiu perquè només hem pogut identificar cinc retrats, tot i que aquest és un dels gèneres que fins llavors el reporter practicava més a la premsa. El més reconegut correspon al boxador Josep Gironés, publicat el 22 de gener de 1929 i que ja havia estat la portada de la revista *L'Esport Català*¹⁸ dos anys abans. Posteriorment,¹⁹ també va ser coberta a pàgina sencera a *La Vanguardia*.

A més del retrat, la seva activitat des dels inicis dels anys vint s'havia centrat en el reporterisme gràfic esportiu, sota la signatura «Foto-Sport» amb Rovira, «Foto Casas» o sense signatura. Però a *La Publicitat* només una de les imatges conservades correspon a un esdeveniment esportiu, l'arribada d'una cursa de natació al port de Barcelona publicada a portada el 25 de setembre de 1928.²⁰

Ni retrats, ni esport: les primeres fotografies de Casas al diari d'Acció Catalana són d'escultures de diferents llocs de Barcelona, com ara la plaça de Catalunya i el monument a Colom i es comencen a publicar durant el mes de juliol de 1928²¹ al «Bloc del transeünt». No s'ha pogut documentar si ell mateix les va enviar de manera voluntària —com qualsevol altre lector—, o si fou un encàrrec del diari perquè no se'n rebien. D'aquesta manera, la fotografia arquitectònica fou a partir d'aquell moment un gènere nou en la seva carrera,

17. Si es consulta l'arxiu de Casas es poden veure retrats d'alguns dels periodistes vinculats a *La Publicitat* com Carles Soldevila, Josep M. Planes fumant amb pipa o Just Cabot a contrallum a l'ull d'un campanar.

18. *L'Esport Català*, 9 de febrer de 1926, p. 1.

19. *La Vanguardia*, 3 de desembre de 1929, p. 1.

20. La resta de les fotografies esportives publicades en aquest període no es poden analitzar per manca d'atribució. Si bé podien ser de Casas o Rovira, tampoc no podem descartar altres repòrters que ja en aquell moment s'havien especialitzat en aquest gènere.

21. Dies 19, 20, 22, 27 i 31.

que marcà la seva col·laboració a *La Publicitat* a base de vistes generals i detalls de monuments, que ben aviat amplià a tot tipus d'obres que es duïen a terme, o als nous espais i edificis dedicats a l'Exposició Universal fins a sumar 106 fotografies. El dia 11 d'agost, just un mes després de l'inici de la secció, Casas publicà el pas d'un ramat de bous pel Paral·lel, tema que repetí l'endemà, en la que fou la seva primera fotografia a portada al periòdic.

El fet de publicar dues fotografies d'un mateix tema en dies separats, i fins i tot en pàgines diferents, és una pràctica excepcional i l'expressió més propera a la serialitat o simulació de reportatge que ofereix *La Publicitat* entre 1928 i 1930. No ens estem referint a imatges de monuments o espais, sinó d'esdeveniments vinculats a algun fet que es considera d'actualitat, i constitueixen 30 de les fotografies identificades. Per exemple, la Festa Major de Sants el 30 d'agost i el 2 de setembre de 1928, o una ballada de sardanes amb motiu de la Diada de la Modista els dies 13 i 14 de desembre de 1929.

D'entre totes les fotografies que Casas publicà en aquest diari cal aturar-se en les relacionades amb l'estàtua de Colom i la Sagrada Família. Les primeres imatges que publicà del monument al navegant són dels dies 4 i 8 d'agost de 1928 i mostren plans detall d'escultures de la base per denunciar-ne el mal estat al «Bloc del transeünt». Més tard, el 28 de febrer de 1929, la portada del diari inclou un article sobre la restauració del monument.²² El tema continuà viu i el dia 1 de març la portada ofereix dues imatges de Casas, una d'una vista general de la Rambla des del monument i una altra de quatre obrers dalt d'una bastida. En aquesta darrera fotografia un dels obrers assenyala el dit de Colom que l'està assenyalant, joc de perspectiva on el fotògraf comença a oferir nous punts de vista. Aquesta imatge en concret, a més de la de la portada del dia 10 de març, «Una vista de Barcelona presa del *peu* de Colom», i la del dia 27 de març, «Les obres de restauració del monument a Colom», són extraordinàries en la fotografia arquitectònica perquè Casas hi retratà els obrers que treballaven a desenes de metres d'altura, dotant-los d'un protagonisme i d'una presència poc habituals. En aquesta sèrie, el reporter barreja el dinamisme de la seva fotografia esportiva i l'experiència en el retrat, tot imprimint el seu estil a les fotografies arquitectò-

22. També inclou dues fotografies de l'estàtua des d'un punt de vista contrapicat, segons l'article fetes per un «fotògraf intrèpid». Pel tipus de pla podrien ser perfectament de Casas, però no es conserven al fons de l'ANC. Passa el mateix amb una vista general de la bastida entorn del monument publicada el 19 febrer de 1929.

niques; alhora, comença a adoptar l'estètica de la Nova Objectivitat i la Nova Visió, corrents fotogràfics de l'avantguarda europea del moment.

Pel que fa a la Sagrada Família, la primera imatge que publicà a *La Publicitat* fou una portada el 23 d'agost de 1928, on es mostra en primer terme el jardí i de fons el temple. El 5 de desembre del mateix any publicava a la pàgina d'«Arts» dues fotografies de maquetes de detalls de l'edifici. Mirada convencional que evolucionà al punt de vista singular el març de 1929, quan la portada del dia 20 llueix dues fotografies de la construcció de l'edifici des de les bastides on Casas desafia el vertigen. Aquestes imatges són importants també perquè van relacionades amb l'únic article²³ que permet identificar-lo i apreciar com es considera la seva feina:

En Cases, el nostre reporter gràfic, que és home que no té rodeses de cap, ens comença d'acostumar amb vistes fetes des dels indrets d'on les falzies emprenen el vol. Després d'una ascensió per les bastides que han muntat al voltant de la columna del monument a Colom per tal de preguntar al cèlebre navegant que ens digui d'una vegada a quin país va néixer, en Cases ha fet ara una altra excursió, no menys arriscada, per les bastides dels quatre cloquers de la Sagrada Família. Tant ens commouen aquestes fotografies sensacionals que ja sembla que hàgim pres el costum d'emmarcar-les amb un comentari.

El dia anterior també s'havien publicat dues fotografies de Casas corresponents a dos plans detall de les agulles del temple, però sense citar l'autor, com és habitual al diari. Aquest intent de serialitat temàtica no permet copsar la magnitud de la feina ni el concepte de reportatge que aquestes imatges es mereixien. L'any següent, però, la revista *Imatges*²⁴ sí que ho va aprofitar en una doble pàgina central de 7 fotografies signades, on Màrius Gifreda lloa l'autor i les qualifica d'«exclusiva».

La trajectòria de Casas en la fotografia arquitectònica encetada a *La Publicitat* es va expandir a altres mitjans en un context d'avidesa gràfica per l'Exposició Universal. Així, des del maig de 1929 també col·laborà al *Diario Oficial de la Exposición Universal de Barcelona*, setmanari iniciat a principis d'any que

23. L'article va signat M. B., inicials que podrien correspondre a Manuel Brunet.

24. *Imatges*, 25 de juny de 1930, número 3, p. 12-13.

continuà com a *Barcelona Gráfica* fins a 1930. En aquesta publicació la signatura de referència de la seva obra és «Foto-Sport». Com aporta Lluís Saura, les seves fotografies «mostren els nous pavellons, la nova urbanització de la muntanya de Montjuïc, les fonts amb múltiples brolladors, les escultures, els jardins... Surt també del recinte de l'Exposició i recull les vistes de Barcelona, de la transformació paral·lela a aquest esdeveniment i de la seva gent. No s'ocupa, però, de la documentació dels fets polítics i administratius que s'esdevenen» (Antebi i González, 2016: 221). Des d'octubre de 1929 i fins abril de 1930 també publicà aquest tipus de fotografia a diferents portades de *La Vanguardia*.²⁵ Les millors condicions tècniques d'ambdues publicacions respecte de *La Publicitat* potencien l'espectacularitat i la bellesa de les fotografies i permeten apreciar el treball ingent dels reporters gràfics del moment.

A partir dels darrers mesos de 1930, *La Publicitat* redueix dràsticament la imatge. Desconeixem el motiu d'aquest canvi radical en un moment en què la fotografia és element quotidià als diaris. Només ho podem relacionar amb la crisi econòmica del rotatiu que explica Emili Granier Barrera: «Tot i que va tenir una època en què va guanyar molts diners, perquè es venia força i feien bastants anuncis, a les darreries de Primo de Rivera va haver-hi un desfalc, un administrador que es va quedar els diners i, des d'aleshores, es van trobar fumuts, fins i tot en plena República hi havia dificultats generalitzades per cobrar» (Figueres 1992: 79).

LA NORMALITZACIÓ FOTOGRÀFICA DEL CICLE REPUBLICÀ: UN SALT TRUNCAT PER LA GUERRA CIVIL

La proclamació de la República al diari *La Publicitat* es va fer sense imatge. Ni una sola fotografia entre el 14 i el 21 d'abril, tendència que continuà durant el primer bienni, en què bàsicament la il·lustració es realitzà a base de dibuixos. L'incipient context democràtic i els canvis als mitjans de comunicació, amb l'aparició d'algunes noves capçaleres i la consolidació de la presència de la fotografia, no van tenir cap efecte a nivell visual al diari d'Acció Catalana. No fou fins al març

25. Vegeu els dies 12, 17, 20, 22, 23 de novembre de 1929. Dies 6 i 12 de desembre de 1929. Dia 2 de gener de 1930. Dia 6 de febrer de 1930. Dia 6 d'abril de 1930.

de 1933, quan el rotatiu afrontà una sèrie de transformacions per convertir-se en mitjà d'informació general, que el fotoperiodisme va fer acte de presència.

Des de la primera setmana es pot observar un canvi important ja que la fotografia recupera la portada. Normalment són entre dues i quatre les imatges i corresponen a retrats de personalitats diverses, mai signats, o a alguna nota gràfica d'actualitat. En general, la funció de la fotografia continua essent il·lustrativa, tot i que s'intueix intencionalitat de reportatge en elements concrets. Això es detecta a l'obra de nous periodistes, com Avel·lí Artís (Tísner) o Carles Sentís, que tracten un mateix assumpte al llarg de dies diferents. Així, cada lliurament s'acompanya d'una o, excepcionalment, de dues fotografies. Tant aquelles imatges que juntes formen un reportatge gràfic com les que es publiquen en solitari habitualment porten la firma Torrents i es refereixen sobretot a notícies de Barcelona. Pel que fa a l'estranger o la resta de l'Estat no s'acostumen a signar, o esporàdicament hi apareix la firma S. Català, que correspon a Sánchez Català, qui, com aporten Sánchez Vigil i Olivera (2014: 98), era un fotoperiodista que treballava també com a agència. Amb tot, per la presència i periodicitat de publicació és evident que el reporter de *La Publicitat* republicana fou Pablo Luis Torrents²⁶ (1893-1966).

Nascut a Uruguai i establert a Barcelona, havia començat la seva carrera de fotoperiodista a principis dels anys vint a *La Jornada Deportiva* i continuà a *Heraldo de Madrid*. Va fer el salt professional durant l'Exposició Universal gràcies a l'augment de la feina en associar-se amb Josep M. Sagarra (1885-1959) i Josep Gaspar (1892-1970). Coneguts com «els Tres Reis Mags», eren una de les empreses fotoperiodístiques de referència. Dels tres, Torrents es consolidà a la premsa madrilenya com a corresponsal de Prensa Gráfica S. A., empresa editora entre altres, dels setmanaris *Mundo Gráfico*, *La Esfera* i *Crónica*. L'any 1932 Gaspar deixà la societat i Sagarra i Torrents van continuar junts contractant un jove ajudant, Agustí Centelles (1909-1985), fins que dos anys més tard se separaren.

Les vicissituds de la vida de Torrents fan que actualment no existeixi un arxiu de la seva obra, per la qual cosa, malgrat la signatura, no podem assegurar quina part de les fotografies de *La Publicitat* entre 1933 i 1934 correspon real-

26. Sobre aquest fotògraf, podeu consultar <http://www.reportersgrafics.net/ca/autors/torrents> o l'obra d'ADAM, ANTEBI, FERRÉ i GONZÁLEZ (2015), p. 142-143.

ment a la seva feina o a la de Sagarra.²⁷ També cal tenir en compte el testimoni de Tísner, ja citat, que parla d'haver treballat amb Centelles, a més del diari d'aquest fotògraf, on confirma que el feien sortir a fer fotografies (Centelles, 2009: 22). A partir del juliol de 1934, Torrents continuà carrera en solitari. Pel que fa a *La Publicitat*, es deixen de signar les fotografies momentàniament i a partir del 12 d'octubre i fins a l'1 de gener de 1935 el diari restà suspès arran dels Fets d'Octubre. En reaparèixer, la presència fotogràfica disminueix considerablement i torna als petits retrats a la portada, o a imatges d'espectacles o esports a la pàgina d'aquestes seccions. Es deixa de signar i només es fa amb alguna agència de forma excepcional. També hem observat que apareix la firma Centelles en tres ocasions durant el maig de 1936, però a partir de juny qui esdevé la signatura constant és Torrents. Així, a partir del 19 de juliol de 1936, es converteix en el reporter gràfic que va cobrir la Guerra Civil per al diari.

El conflicte bèl·lic de 1936-1939 significà una fita en la història de la comunicació i la propaganda que serví de referència de cara a la Segona Guerra Mundial a causa de la incorporació d'un nou mitjà massiu com la ràdio i de l'avenç que provocà la sonorització en el cinema. En el cas que ens ocupa, l'aportació de la fotografia significà l'aplicació per primer cop en una guerra de totes les novetats tècniques i de concepció desenvolupades durant la dècada dels vint. Respecte a *La Publicitat*, la cobertura de Torrents ens permet aproximar-nos a part del seu treball durant el conflicte fins ara desconegut, ja que només s'havia pogut documentar la seva col·laboració en mitjans madrilenys i, a partir de 1937, en la Sotssecretaria de Propaganda del govern de la República, que li encarregà retratar els efectes dels bombardejos. També es coneix que el seu estudi al carrer Balmes era la seu del *pool* de fotògrafs que es formà a Barcelona durant la guerra.

El juliol de 1936, després del cop d'estat, *La Publicitat* reaparegué sense fotografies els dies 22 i 23, mentre que el 24 i el 26 es publicaren totes sense firma.²⁸ A partir del dia 25 i fins al 31 de juliol es comproven tres possibilitats. Els retrats d'autoritats continuaren sense atribució, com era tradició al rotatiu,

27. Actualment, l'Arxiu Nacional de Catalunya conserva un fons fotogràfic Josep Maria Sagarra. En el període que va tenir socis no es distingeix qui en fou l'autor, malgrat que algunes de les imatges van aparèixer a la premsa firmades per Torrents.

28. Sobre el dia 24 de juliol de 1936 cal fer constar que una de les fotografies de portada mostra uns cavalls morts al carrer de Roger de Llúria entre el de la Diputació i la Gran Via. Una còpia signada per Torrents es conserva al fons de la Biblioteca Nacional de Espanya.

La Publicitat, 25 de juliol de 1936, portada.

La Publicitat, 4 d'octubre de 1936, contraportada.

i es mantingueren així durant tota la guerra excepte en una ocasió, el 22 de novembre de 1936, quan Torrents en signà un de Buenaventura Durruti, líder anarquista mort dos dies abans. Les imatges de fora de Barcelona que corresponen a zones com Guadarrama, Toledo, Somosierra o Madrid van firmades per les agències Keystone i Express Foto, o sense firma. Aquesta cobertura a través de les agències mencionades dels fronts de fora de Catalunya es mantindrà igual fins al desembre de 1936. Finalment, les imatges de la capital catalana van signades majoritàriament per Torrents i alguna queda sense identificar.

La darrera setmana de juliol, excepte el dia 26 que no es firma cap imatge, el reporter en publicà 12 i dividí la seva feina entre l'acomiadament de les milícies al front (per exemple, el dia 25 amb quatre imatges: Durruti i Pérez Farràs al capdavant d'una milícia; un autocar d'infermeres voluntàries cap a Saragossa,

o dues de la multitud i les milícies antifeixistes al passeig de Gràcia) i el retorn a la normalitat de la vida quotidiana a la ciutat (una fotografia de contraportada de la plaça de Catalunya amb el peu «La tranquil·litat absoluta a Barcelona»), temàtiques totes dues en comú amb les de la resta de premsa barcelonina com *La Vanguardia*, *La Humanitat*, *Última Hora* o *El Día Gráfico*.

L'interès per l'actualitat gràfica va créixer i a *La Publicitat* s'augmentà el nombre de fotografies a la contracoberta fins a, en general, quatre per dia. Pel que fa als gèneres, triomfà el reportatge de tres o quatre imatges. La cobertura de les agències es mantingué de forma similar, mentre que la presència de Torrents és molt activa el mes d'agost, en què publica pràcticament cada dia. Només apareix una nova signatura, Marco, en les fotografies dels judicis als militars colpistes que van tenir lloc a Barcelona a final de mes. Pel que fa a la tasca de Torrents a la rereguarda barcelonina, es pot apreciar el reportatge gràfic en alguns casos com ara el dia 4 amb tres fotografies a portada de l'organització sanitària del Comitè Antifeixista, o el dia 11, quan a la contraportada hi ha quatre fotos de la visita del president Companys a l'Hospital Clínic. Ara bé, el més destacable és que per primer cop²⁹ es mostren imatges del front signades per Torrents a la zona de l'Aragó. Aquest fet el situa en les primeres expedicions de premsa i ensenya la seva feina, que podem dividir entre la imatge estrictament militar de trinxeres i de material bèl·lic, com per exemple bateries, i la vida quotidiana dels milicians.

Finalment, cal citar les dues notícies més importants de la darrera setmana d'agost a la premsa barcelonina, és a dir, els judicis als militars colpistes i el desembarcament de tropes republicanes a Mallorca. Pel que fa a aquesta darrera, fins ara s'havia documentat l'anada dels reporters Josep Badosa (1893-1937) i Joan Andreu Puig Farran (1904 -1982), però *La Publicitat* atribueix a Torrents un reportatge de tres fotografies a la contraportada del dia 25. La primera és un pla general dels milicians acampats després d'haver pres Porto Cristo; la segona, una vista genèrica d'un moment de les forces republicanes en ple desembarcament. Cap de les dues no té una voluntat estètica, a diferència de la tercera, en la qual un petit grup de milicians envolten un canó en una escena dinàmica de punt de vista en diagonal.

El front d'Aragó continuà essent l'escenari de la fotografia de guerra de Torrents. Durant el mes de setembre publicà imatges a partir del dia 10 gairebé

29. *La Publicitat* (5 d'agost de 1936), p. 1.

a diari, sumant-ne fins a 24. Es poden veure identificades genèricament com a «front d'Aragó» o bé situades a llocs concrets com Montearagón, Bujaraloz, Osca, Tardienta, Sariñena o Siétamo. Pel que fa a octubre, publicà 23 fotografies del front, nou de les quals els dies 1, 3 i 4, on se'l destaca com a fotoperiodista.³⁰ Finalment, els mesos de novembre i desembre només en són quatre: dues, el dia 29 de novembre i representen la cara i la creu de la vida dels milicians. La primera és un punt de vista contrapicat que porta com a peu «Milicià fent guàrdia en condicions meteorològiques adverses al front aragonès» a la portada, mentre que la segona, a la contraportada, mostra un milicià llegint el diari al front nevat. No és fins al 20 de desembre que es publiquen les dues darreres, a la portada, amb els peus «Una avançada vigilant al nord de Pina de Ebro» i «L'hora de la bugada a les trinxeres de Pina de Ebro», visió d'activitat militar contraposada a la vida quotidiana.

El descens en el nombre de fotografies del front no significa que Torrents no tingués activitat, ans al contrari: augmentà la seva presència a la rereguarda barcelonina iniciada, com hem vist, durant el cop d'estat de juliol. Entre agost i desembre donà compte de tot tipus d'activitats polítiques i culturals que tenien lloc a Barcelona a través de desenes d'instantànies.

Així, a finals de 1936 la quantitat d'imatges i l'habitud de la firma confirmen Pablo Luis Torrents com el fotoperiodista de *La Publicitat*, a més d'algunes al·lusions com «el nostre fotògraf».³¹ Desconeixem, però, si tenia alguna vinculació a Acció Catalana. El tipus de cobertura que va dur a terme durant aquest temps de guerra és semblant a la d'Agustí Centelles, de qui s'ha realitzat una àmplia difusió de la seva obra i amb qui Torrents compartí diverses anades al front, tal i com es pot comprovar consultant la premsa de l'època. Aquesta coincidència, que també es pot ampliar a altres reporters i temàtiques —com ara enterraments, manifestacions o actes amb el president Companys i altres autoritats a la rereguarda—, ve marcada pel sistema comunicatiu censurat, tant per l'estament militar com per les autoritats polítiques, al qual havien d'adaptar-se els periodistes en temps de guerra, a més de les rutines de producció pròpies habituals de l'agenda mediàtica.

30. «Tres fotografies d'en Torrents, fetes després de la victòria catalana al front d'Aragó» (5 d'octubre de 1936), p. 10, contraportada.

31. *La Publicitat*, 11 de desembre de 1936, p. 1.

El canvi d'any significà un daltabaix a nivell fotogràfic en el diari. El dia 1 de gener de 1937 es mostren dues fotografies, firmades per Torrents, corresponents a dos enterraments, un d'ells presidit per Lluís Companys. Al llarg del mes es produeix una disminució dràstica de la fotografia, que provoca pràcticament la seva desaparició del diari, en detriment del dibuix. Les poques fotos publicades no porten firma i són retrats d'arxiu. Fins al dia 9 de març, en què, de manera excepcional, Torrents publica una fotografia a portada d'un «Aspecte de la Monumental des de la tribuna de presidència». Els mesos d'abril i maig la gràfica del diari són reproduccions de cartells, molts a favor de la construcció de refugis, dibuixos o algunes fotografies de retrat sense firma que també s'observen entre juny i octubre. Aquest darrer mes hi ha diferents dies que el diari només té dues pàgines, fet que posa de manifest la manca de material. Passen els mesos i fins al 26 d'octubre no es publica una fotografia a portada firmada per Torrents. Correspon a unes restes d'un avió trimotor feixista que l'aviació republicana va fer caure prop de Ripollet. Finalment, cal esmentar la fotografia de portada del 9 de novembre, una vista aèria d'una demostració de gimnàstica davant el Palau de la Generalitat, també de Torrents.

Durant l'any 1938 es continua amb mínimes fotografies al diari, les que apareixen no porten firma i són retrats d'algun personatge, la majoria d'arxiu. Les il·lustracions són una vinyeta a la portada i, esporàdicament, reproduccions de cartells. La manca de matèria primera és evident, ja que durant mesos la publicació només té quatre pàgines i alguns dies dues. Finalment, l'únic dia que hi ha una fotografia al mes de gener de 1939 és el 21 i correspon a un retrat del president Lluís Companys que acompanya el text de l'al·locució que havia fet el vespre anterior. No va signada i és la darrera del diari.

CONCLUSIONS

Aquesta primera aproximació a *La Publicitat* (1922-1939) des d'un punt de vista fotoperiòdic ens ha permès demostrar que mai no es caracteritzà per ser pioner en l'ús de la fotografia, ni tampoc per fer una aposta ferma durant l'evolució del fotoperiodisme, ja fos per la seva naturalesa de mitjà de caire intel·lectual o, més probablement, perquè no tenia els mitjans econòmics necessaris per invertir en la tecnologia adequada. Ara bé, en aquest sentit, l'anàlisi realitzada posa de manifest que en dos moments crucials de la història del fotoperiodisme a nivell

internacional, és a dir, la fi de la dècada dels anys vint i la Guerra Civil espanyola, el diari va fer un pas endavant i augmentà quantitativament la presència de la fotografia, de manera que li va atorgar més importància. Alhora, es va situar com un mitjà modern i acord amb els temps des de 1933, tot i que l'embranchida d'aquest període republicà no es va poder completar perquè, a partir de 1937, el context de guerra, censura i manca de material fa que el diari prescindeixi de la fotografia fins a la seva desaparició amb l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona.

A banda de la quantitat d'imatges, però, el més important en aportació és que hem pogut observar que els reporters més significatius de *La Publicitat* van ser Gabriel Casas, que hi introduí la fotografia arquitectònica al voltant de l'Exposició Universal, i Pablo Luis Torrents, actiu fotoperiodista de front i rereguarda durant el 1936, dos professionals cabdals en l'evolució de la fotografia de premsa del primer terç del segle xx a l'Estat espanyol. Per tant, entenem que *La Publicitat*, en tant que diari renovador dels gèneres periodístics també va saber buscar en el fotoperiodisme la mirada d'avantguarda en el cas de Casas i la instantània veterana de Torrents, escollint també la qualitat en l'àmbit de la imatge.

BIBLIOGRAFIA

- ADAM, Roger; ANTEBI, Andrés; FERRÉ, Teresa, i GONZÁLEZ, Pablo (2015). *Repòrters gràfics. Barcelona, 1900-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- CANOSA, FRANCESC; FIGUERES, Josep Maria [dir]. (2016). *Història del periodisme de Catalunya*. Vol. 1. Barcelona: Sàpiens.
- CENTELLES, Agustí (2009). *Agustí Centelles. Diari d'un fotògraf. Bram, 1939*. Barcelona: Destino. [Edició a cura de Teresa Ferré].
- FERRÉ, Teresa (2017). «*La Tribuna*, primera experiència de diari gràfic català». A: *Barcelona Quaderns d'Història*, número 25, any 2017, derivat del XV Congrés d'Història de Barcelona i dedicat a la premsa diària.
- FIGUERES, Josep Maria (1994). *12 periodistes dels anys trenta*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- GÓMEZ MOMPART, Josep Lluís (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya: 1902-1923*. Barcelona: Pòrtic.
- GONZÁLEZ, Pablo; ANTEBI, Andrés (2016). *Gabriel Casas: l'angle impossible. 1892-1973*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Arxiu Nacional de Catalunya.

- GUILLAMET, Jaume (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya (1641-1994)*. Barcelona: La Campana.
- HURTADO, Amadeu (2011). *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps, 1894-1936*. Barcelona: Edicions 62.
- Imatges*. Col·lecció de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Recuperat de: <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/search/collection/imatges>
- INSENER, Elisabet (2000). *La fotografia en Espanya en el període de entreguerras 1914-1939*. Girona: Curbet Comunicació Gràfica - Centre de Recerca i Difusió de la Imatge - Ajuntament de Girona.
- L'Esport Català*. Col·lecció de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA). Recuperat de: https://www.bnc.cat/digital/arca/titols/esport_catala.html
- La Publicitat*. Col·lecció de l'Arxiu Històric Ciutat de Barcelona. També a ARCA. Recuperat de: <https://www.bnc.cat/digital/arca/titols/publicitat.html>
- La Vanguardia*. Recuperat de: <http://www.lavanguardia.com/hemeroteca>
- NARANJO, Juan [ed.] (2015). *Gabriel Casas: fotografia, informació i modernitat. 1929-1939*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya - Obra Social de La Caixa - Arxiu Nacional de Catalunya.
- PASSARELL, Jaume (1971). *La Publicitat, diari català*. Barcelona: Pòrtic.
- SÁNCHEZ VIGIL, Juan Miguel (2008). *Revistas ilustradas en España: del Romanticismo a la Guerra Civil*. Gijón: Trea.
- SÁNCHEZ VIGIL, Juan Miguel; OLIVERA ZALDÚA, María (2014). *Fotoperiodismo y República*, Madrid: Ediciones Cátedra.
- VÍLCHEZ DE ARRIBAS, Juan Fermín (2011). *Historia gráfica de la prensa diaria española (1758-1976)*. Barcelona: RBA.